

गुनासो सुनुवाई संयन्त्र

SG/E/2021/10
SG/E/2021/11

नेपाल तनहुँ जलविद्युत आयोजना (नेपाल)

प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन
१३ डिसेम्बर २०२१

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

नेपाल तनहुँ जलविद्युत आयोजना प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

१३ डिसेम्बर २०२१

गुनासो गोपनीयता

छैन

बाह्य वितरण

गुनासोकर्ता र तिनका सल्लाहकार
तनहुँ जलविद्युत लिमिटेड
एसियाली विकास बैंक

आन्तरिक वितरण

महानिरीक्षक
सम्बन्धित EIB सर्भिसेज

स्पष्टोक्ति

यो प्रतिवेदन EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्रलाई सन् २०२१ अगस्ट २७ सम्म उपलब्ध भएका जानकारीहरू र त्यसपछिका छलफलका क्रममा प्राप्त टिप्पणीहरूमा आधारित रहेको छ ।

भाषागत संस्करणहरूमा कुनै फरक परेको अवस्थामा अंग्रेजी संस्करण मान्य रहनेछ ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र (EIB-CM) भनेको युरोपियन इन्भेस्टमेन्ट बैंक (EIB) ले केही गलत गरेको हुन सक्छ अर्थात् यदि यसले कुनै पनि खराब प्रशासनिक कार्य गरेको भन्ने कुनै पनि सर्वसाधारण जनतालाई लागेमा सो सम्बन्धी विवादको समाधान गर्न निर्माण गरिएको एउटा संयन्त्र हो । यो गुनासो संयन्त्र कानूनी कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र हैन र सक्षम न्यायिक निकायका निर्णयलाई प्रतिस्थापन गर्दैन ।

खराब प्रशासन भनेको कमजोर वा असफल प्रशासन हो । यो तब हुन्छ जब EIB ले आफ्नो नियम, मापदण्ड र प्रक्रियाहरू लगायतका बाध्यकारी नियम वा सिद्धान्तअनुसार कार्य गर्न असफल हुन्छ । कुप्रशासनको अवधारणामा EIB ले मानव अधिकार, प्रचलित कानून, वा असल प्रशासनका सिद्धान्तहरूको अनुपालन गर्न असफल हुनु लगायतका कुरा पर्दछन् । खराब प्रशासन EIB समूहको निर्णय, कार्य वा भूलचूकसँग सम्बन्धित हुन सक्छ । यसमा EIB को आयोजनाहरू संचालनको वातावरणीय वा सामाजिक प्रभावहरू सामेल हुन सक्छ ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्रको एउटा मुख्य उद्देश्य सुनुवाईको अधिकार र गुनासो गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नु हो ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्रको बारेमा थप जानकारी को लागि कृपया यहाँ जानुहोस्:

<https://www.eib.org/en/about/accountability/complaints/index.htm>.

प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदनको बारेमा

EIB-CM प्रक्रियाहरूमा उल्लेख गरिए अनुसार, यो प्रारम्भिक मूल्यांकन तथ्य खोज उन्मुख छ र मुख्यगरी यसको लक्ष्य भनेको:

- गुनासोकर्ता र आयोजनाका अन्य सरोकारवालाहरूको विचार तथा दृष्टिकोणलाई अझ राम्रोसँग बुझ्नको लागि गुनासोकर्ताद्वारा उठान गरिएका चिन्ता/सरोकारलाई स्पष्ट पार्ने ;
- उठान गरिएका सरोकारहरूको वैधताबारे बुझ्ने;
- उठान गरिएका मुद्दाहरूको समाधान आयोजना सरोकारवालाहरूले गर्छन् कि गर्दैनन् वा गरे भने कसरी गर्न खोज्न सक्छन् भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्ने;
- गुनासोले उठान गरेका आरोपलाई सम्बोधन गर्न वा सवालहरूको समाधान गर्न EIB-CM द्वारा थप काम आवश्यक र/वा सम्भव (अनुपालन समीक्षा वा एक आपसको सहयोगमा समाधान प्रक्रिया) छ छैन निर्धारण गर्ने ।

यो प्रतिवेदनमा अझै पनि आरोपहरूलाई सम्बोधन गर्ने सम्भावित आगामी कार्यदिशा (अनुपालन समीक्षा वा परस्परको सहयोगमा समाधान गर्ने प्रक्रिया) को सम्बन्धमा गरिएको सिफारिश वा निर्णय समावेश छैन, तर उजूरीकर्ताहरू र अन्य सरोकारवालाहरूलाई EIB द्वारा सन् २०२१ अगस्ट २७ सम्म गरिएको कामको बारेमा पारदर्शी तरीकाले सुसूचित गर्ने लक्ष्य राख्दछ । यसको उद्देश्य भनेको प्रवर्द्धकबाट थप राय सुझावको पर्खाइमा रहँदै विभिन्न सरोकारवालाहरू (गुनासोकर्ताहरू, एनजीओ सल्लाहकार, प्रवर्द्धक, EIB र एसियाली विकास बैंक आयोजना टोली)सँग परामर्श गरेपछिको एउटा जानकारीको आधार स्थापित गर्नु हो । आगामी कार्यदिशाको सम्बन्धमा ठोस सिफारिसमा आउनको लागि आवश्यक पर्ने थप जानकारीहरू प्रतिवेदनको खण्ड ४ मा रहेको 'आगामी कार्यदिशा' अन्तर्गत उल्लेख गरिएका छन् । तसर्थ, यो प्रतिवेदन आरोपको सम्बोधन गर्न र/वा गुनासोकर्ताहरूद्वारा उठान गरिएका मुद्दाहरूको समाधान गर्नको लागि गरिने थप कामको प्रकारमा हुने निर्णयबाट परिपूरक हुनेछ । यो थप काममा एउटा अनुपालन समीक्षा वा परस्परको सहयोगमा समाधान गर्ने प्रक्रिया समावेश हुन सक्छ ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

विषय सूची

सार संक्षेप	1
1 पृष्ठभूमि	2
1.1 आयोजना	2
1.2 गुनासो	3
2 सम्पन्न गरिएका काम	6
2.1 सम्पन्न भएका EIB-CM काम	6
2.2 नियामक ढाँचा	7
3 प्रारम्भिक मूल्यांकन	8
3.1 सूचना तथा सहभागिताको कमी सम्बन्धी आरोप	8
3.2 अपर्याप्त वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकनको आरोप	9
3.3 क्षतिपूर्तिको कमीको आरोप	10
3.4 गुनासो समाधान संयन्त्रको अपर्याप्तको आरोप	11
3.5 आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार (पूर्व सूचित, सुसूचित र स्वतन्त्र मन्जुरी लगायत) र दलितहरूको अति संवेदनशीलताबारे उचित विचार नगरिएको आरोप	12
3.6 उत्खनन गतिविधि सम्बन्धी थप आरोप	14
4 आगामी कार्यदिशा	15

शब्दावली

CEMSOJ	सामुदायिक सशक्तीकरण तथा सामाजिक न्याय सञ्जाल
EIA	वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन
EIB	युरोपियन इन्भेस्टमेन्ट बैंक
EIB-CM	ईआईबी समूह गुनासो संयन्त्र सुनुवाइ महाशाखा
INWOLAG	आदिवासी महिलाहरूको कानुनी जागरूकता समूह
LCF	स्थानीय परामर्श मञ्च
MW	मेगावाट
OSPF	विशेष आयोजना सहजकर्ताको कार्यालय - एसियाली विकास बैंक
Project	नेपाल तनहुँ जलविद्युत आयोजना
Promoter	तनहुँ जलविद्युत लिमिटेड
SESAH	प्रभावित घरधुरीको सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण
THL	तनहुँ जलविद्युत लिमिटेड

सार संक्षेप

यो प्रतिवेदन EIB द्वारा लगानी गरिएको तनहुँ जलविद्युत आयोजना (नेपाल) को सम्बन्धमा सन् २०२१ को जुन महिनामा प्राप्त दुई ओटा गुनासोहरूसँग सम्बन्धित छ। गुनासोकर्ताहरूको दुवै समूह नेपाली जनसंख्याको अतिसंवेदनशील समूहमा पर्ने मानिन्छ।

तनहुँ जलविद्युत आयोजना (आयोजना)मा एक जलविद्युत आयोजनाको निर्माण तथा संचालन र राष्ट्रिय ग्रिडसँग यसलाई जोड्ने कार्य रहेका छन्। यो आयोजना तनहुँ जिल्लाको दमौली नजिक सेती नदीमा काठमाडौँबाट १५० किलोमिटर पश्चिममा अवस्थित छ। EIB को लगानी रकम युरो ६२.३ मिलियन सम्म रहन्छ र हेडवर्क्सको सिविल वर्कसँग सम्बन्धित छ। EIB आयोजनाले यस भागको लागि एसियाली विकास बैंकसँग सहलगानी गरेको छ।

प्रस्तुत गरिएका गुनासोहरूले मुख्यतया निम्न कुरामा सरोकार राख्छ:

- १) जानकारी र सहभागिताको कमी,
- २) अपर्याप्त वातावरणीय र सामाजिक मूल्यांकन,
- ३) क्षतिपूर्तिको कमी,
- ४) अपर्याप्त गुनासो समाधान संयन्त्र (GRM),
- ५) आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार (पूर्वसूचित, सुसूचित र स्वतन्त्र सहमति लगायत) र दलितहरूको अतिसंवेदनशीलताको बारेमा उचित विचारको अभाव।

गुनासोकर्ताहरू फरक फरक रहेको भए पनि मगर समूहका गुनासोकर्ताहरूको जीविकोपार्जन तथा प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच का साथै पुख्र्यौली भूमि, सांस्कृतिक स्थलहरू र परम्परागत चलनहरूमा परेको प्रभावको सम्बन्धमा सन् २०२० फेब्रुअरीमा (SG/E/2020/02) प्रस्तुत गरिएको गुनासोहरूमा (केही) समानताहरू विद्यमान रहेको देखिन्छ जस मध्येका सबैलाई आयोजनाद्वारा पर्याप्त रूपमा सन्दर्भित गुनासो अनुसार ध्यान दिइएको थिएन।

यो प्रतिवेदनले EIB CM द्वारा सन् २०२१ को अगस्ट महिनासम्म गरिएको कामको बारेमा वर्णन गर्दछ, जसमा गुनासोकर्ता, तिनका सल्लाहकार, प्रवर्द्धक र EIB र एसियाली विकास बैंक आयोजना टोलीहरूसँगको भर्चुअल परामर्श समावेश थियो। यसबाहेक, EIB-CM ले आयोजना दस्तावेजको विश्लेषण गर्नुको साथै कुराकानी र आवश्यकता अनुसार अनुवादको कार्यमा सहयोग लिन एकजना स्थानीय सहजकर्ता र एकजना मगर दोभाषे करारमा नियुक्त गर्यो। कोभिड-१९ स्वास्थ्य सङ्कटको कारण यात्रा तथा भ्रमण गर्ने कार्यमा लगाइएको वर्तमान प्रतिबन्धको कारण EIB CM ले नेपालको स्थलगत भ्रमण गर्न सकेन।

EIB-CM को लागि मुख्य सूचना अन्तर गुनासोकर्ताहरूको सरोकारको सम्बोधन गर्ने कार्यमा उपयुक्त आगामी कार्यदिशाको सम्बन्धमा निर्णय गर्न आवश्यक पर्ने मुख्य जानकारीको कमी भनेको जलाशयको बफर जोनको लागि तयार गरिएको अन्तिम डिजाइन निष्कर्ष स्वरूप हो। गुनासोकर्ता, तिनको भूमि र जीविकोपार्जनमा परेको आयोजनाको असरलाई निर्धारण गर्नको लागि बफर जोनको¹ आकार र स्वरूप महत्वपूर्ण छ। तनहुँ हाइड्रोपावर लिमिटेड (THL) को आकलन अनुसार बफर जोनको अन्तिम डिजाइन सन् २०२१ नोभेम्बर महिनाको अन्त्यसम्ममा परिभाषित र निक्क्याँल गरिनेछ। EIB-CM को विचार अनुसार प्रभावित घरधुरीहरूको सम्बन्धमा तत्काल आवश्यक, विस्तृत जानकारी सहितको बफर जोनको अन्तिम डिजाइनमा हुने अध्ययन र निर्णयले कम्तिमा आंशिकरूपमा आयोजनाको नकारात्मक प्रभावहरूको थप अनुसन्धानको लागि गुनासोकर्ताहरूले गरेको एउटा मूल अनुरोध पूरा गर्दछ। यस बीचमा सरोकारवालाहरू उत्खनन गतिविधिहरू जस्ता केही मुद्दाहरूमा कार्य गर्न सहमत भए (खण्ड ३.६ हेर्नुहोस्)। यस्ता उत्खननहरू परियोजना सित प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित भएको देखिँदैन र THL का अनुसार ती कार्य परियोजना द्वारा वा परियोजनाका लागि गराइएका होइनन्।

¹ बफर जोन पानीको जलाशय माथिको एउटा गैर बाढी क्षेत्र हो जुन सुरक्षा कारणहरूको लागि समावेश गरिएको छ र यस्तो क्षेत्र भित्र भूमिको उपयोगलाई सीमित बनाउन सक्छ।

EIB-CM ले सरोकारवालाहरूसँग निकट सम्पर्कमा रहेर कार्यलाई जारी राख्ने र बाँकी रहेको जानकारीको विश्लेषण गरि यस प्रतिवेदनको एक परिशिष्ट तथा अपडेट एवम् गुनासोकर्ताहरूसँग थप छलफलको आधारमा आगामी कार्यदिशामा सिफारिश प्रस्तुत गर्नेछ ।

1 पृष्ठभूमि

1.1 आयोजना

1.1.1 तनहुँ हाइड्रोपावर प्रोजेक्ट (प्रोजेक्ट)मा देहायका कुराहरूको निर्माण र संचालन गर्ने कार्य पर्दछ:

- १४० मेगावाटको भण्डारण जलविद्युत योजना
- मेसिनलाई राष्ट्रिय प्रसारण लाइनमा जोड्ने १७ किमीको एउटा ओभरहेड प्रसारण लाइन
- स्थानीय गाउँहरूमा विद्युत आपूर्ति गर्ने उद्देश्य भएको एउटा ग्रामीण विद्युतिकरण कार्यक्रम

यस आयोजनाको उद्देश्य नेपालको बिजुली आपूर्ति प्रणालीलाई स्थिर बनाउन र प्रसारण घाटा कम गर्न मद्दत गर्नको लागि जीवाश्म इन्धनमा आधारित बिजुली उत्पादनको विकल्प उपलब्ध गराउनु हो ।

यो आयोजना तनहुँ जिल्लाको दमौली नजिक सेती नदीमा काठमाडौँबाट १५० किलोमिटर पश्चिममा अवस्थित छ । जलविद्युत आयोजनाको आपूर्ति गर्ने जलाशय क्षेत्र सेती नदीको किनारामा पर्ने होचो क्षेत्रका भूभागलाई डुबानमा पाउँ करिब २५ किलोमिटर माथिसम्म विस्तार हुनेछ^२। जलविद्युत उत्पादन आयोजना क्षेत्रले दुई शहरी नगरपालिका (व्यास र भिमाद) र दुई ओटा ग्रामीण नगरपालिकालाई समेट्छ (रिसिङ र म्याग्दे) ।

तीनवटा मुख्य निर्माण प्याकेजहरू निम्न लगायतका छन्

निर्माण प्याकेज	निर्माणको प्रकार	सन् २०२१ मार्च महिनासम्म प्रगति	EIB लगानी स्वीकृत भएको
Lot 1	हेडवर्क्स सिभिल वर्क्स ^३	0% ^४	छ
Lot 2	जलमार्ग, पावरहाउस (विद्युत गृह), उपकरण	22%	छैन
Lot 3	प्रसारण लाइन	26%	छैन

1.1.2 सन् २०१३ को मार्च महिनामा, EIB निर्देशक बोर्डले नेपाल तनहुँ जलविद्युत आयोजनाको लागि युरो ६२.३ मिलियन सम्मको लगानी अनुमोदन गर्यो^५ । ऋण सापट लिने पक्ष संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपाल रहेको छ, जसको प्रतिनिधित्व अर्थ मन्त्रालयले गरेको छ भने यो आयोजनाको कार्यान्वयन तनहुँ हाइड्रोपावर लिमिटेड (THL) ले गर्नेछ, जसलाई प्रवर्द्धक

^२ <http://thl.com.np/index.php?nav=projects>

^३ सिभिल कार्यहरूको पानी पन्छाउन र टर्बाइनहरू (जस्तै बाँध र स्पिलवे) को मार्गदर्शन गर्नको लागि आवश्यक छ ।

^४ वातावरणीय सुरक्षा अनुगमन प्रतिवेदन अप्रिल-जून २०२१ अनुसार अगस्त २०२१ को मध्यसम्ममा काम सुरु हुने अपेक्षा गरिएको छ । पूर्व-प्रारम्भ गतिविधिहरू (जस्तै खोजी ड्रिलिंग र भूमि विकास कार्यहरू) पहिले नै सुरु भइसकेको छ ।

^५ परियोजनाबारे सार्वजनिक जानकारी <https://www.eib.org/en/projects/pipelines/all/20120278> मा उपलब्ध छ । सञ्चालन मूलतः EUR 53.8 मिलियन राशिको लागि अनुमोदित भएको थियो । 2014 मा, ऋण रकम बढाएर EUR 62.3 मिलियन पुगेको थियो ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

भनिएको छ । टीएचएल २०१२ मा स्थापित भएको थियो र पूर्ण रूपमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणको स्वामित्वमा रहेको छ । नेपाल विद्युत प्राधिकरण बिजुली उत्पादन, प्रसारण र वितरणको लागि नेपालको राष्ट्रिय युटिलिटी हो ।

1.1.3 EIB सँगको वित्तीय सम्झौतामा सन् २०१३ को मे महिनामा हस्ताक्षर गरिएको थियो र १०.२६ मिलियन अमेरिकी डलर राशिको पहिलो किस्ता सन् २०२१ अगस्ट महिनामा भुक्तानी गरिएको थियो ।

1.1.4 EIB ले लट १ को निर्माण (हेडवर्क्स सिविल वर्क प्याकेज) को लागि एसियाली विकास बैंकसँग सहलगानी गर्दैछ । खरिद प्रक्रियामा भएको ढिलाइका कारण निर्माण सुरु हुन ढिलाइ भएको थियो । लट १ को निर्माणको लागि अन्ततः THL र सोङ्ग दा कर्पोरसन (Song Da Corporation), भियतनाम र कालिका कन्स्ट्रक्शन लिमिटेड, नेपालबाट सन् २०२१ मार्च महिनामा हस्ताक्षर गरियो । आयोजना को सबै पूर्वनिर्माणका गतिविधिहरू पूरा भैसकेका छन् । हाइड्रोपावर प्लान्टको संचालनको शुरुवात हुने समय तालिका सन् २०२६ को लागि निर्धारित गरिएको छ, जसमा निर्माण चरणसँग केही कार्यहरू खप्तने (ओभरल्याप हुने) छन्।

1.1.5 EIB द्वारा गरिएको मूल्यांकनको समयमा, सामाजिक र वातावरणीय जोखिम साथै कार्यान्वयनको जोखिमलाई मुख्य आयोजना जोखिमको रूपमा मूल्यांकन गरिएको थियो । यी जोखिमहरूलाई कम गर्नको लागि, आयोजनाको कार्यान्वयनको समयमा र संचालनको प्रारम्भिक वर्षहरूमा THL लाई एकजना आयोजना सहयोगी सल्लाहकार (Lahmeyer International) ले मद्दत गरेका छन् । सन् २०१९ को मे महिनादेखि, GEOCE कन्सल्टेन्ट लिमिटेडको सहयोगमा एउटा वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन सेवा प्रदायक, अर्थात् ELC Electroconsult बाट THL लाई सहयोग गरिएको छ । वातावरणीय उपचार तथा सामाजिक सुरक्षामा प्रवर्द्धकलाई मार्गदर्शन प्रदान गर्न सन् २०१८ डिसेम्बर महिनामा विशेषज्ञहरूको प्यानल भर्ना गरिएको थियो । यस आयोजनामा समुदायको जीविकोपार्जन तथा सामाजिक विकास, त्यसमा पनि विशेषगरि महिलाहरू र आदिवासीहरू लगायत अतिसंवेदनशील व्यक्तिहरूको लागि एउटा सामुदायिक विकास कार्यक्रम डिजाइन गरिएको छ ।

1.2 गुनासो

1.2.1 सन् २०२१ को जुन महिनामा, EIB-CM ले आफू आयोजनाबाट प्रभावित भएको भनी दाबी गर्ने आठ दलित घरधुरी/परिवार र पाँच मगर घरधुरी/परिवारको समूहबाट दुईवटा गुनासो प्राप्त गरियो । गुनासोकर्ताहरूले आफ्नो गुनासो एसियाली विकास बैंकको विशेष आयोजना सहजकर्ताको कार्यालय (OSPF) मा पनि पठाइ सकेका छन् । गैरसरकारी संस्थाहरूको एउटा समूह (आदिवासी महिलाहरूको कानुनी जागरुकता समूह (INWOLAG), सामुदायिक सशक्तीकरण तथा सामाजिक न्याय सन्जाल (CEMSOJ), अन्तर्राष्ट्रिय जवाफदेहीता परियोजना र ADB सित सम्बन्धित NGO FORUM ले उनीहरूको सल्लाहकारका रूपमा कार्य गरिरहेका छन् । गुनासोकर्ताहरूले गरेको पुष्टिअनुसार मूल रूपमा, EIB समक्ष गरिएको गुनासो भनेर THLलाई सम्बोधन गरि लेखिएको यो गुनासोमा उनीहरूले EIB-CM ले कार्य गरोस् भन्ने चाहेका छन् ।

1.2.2 सन् २०२१ अगस्ट महिनामा, EIB-CM ले थप अतिरिक्त घरपरिवार (आठ मगर एक नेवार र दुई दलित) द्वारा हस्ताक्षर गरिएको एउटा पत्र प्राप्त गरियो जसमा उनीहरूले SG/E/2021/10 र 11⁶ अन्तर्गत मगर र दलित घर परिवारहरूले प्रस्तुत गरेको गुनासोहरूमा आफूलाई पनि सामेल गराइयोस् भनी EIB लाई अनुरोध गरिएको थियो⁷ ।

1.2.3 प्रारम्भिक प्रतिवेदन माथि छलफल जारी रहेकै क्रममा गैरसरकारी संस्थाहरूको सल्लाहकार समूहले थप केही घरपरिवारहरू SG/E/2021/11 अन्तर्गतको गुनासोकर्ता घरपरिवारको सूचिमा सामेल हुन चाहेको जानकारी गराए जसअनुसार यस समूह अन्तर्गतका कुल घरपरिवार सङ्ख्या २६ कायम हुन गयो।

1.2.4 दुवै समूहका आरोप र मागहरू धेरै हदसम्म समान भएको हुँदादुवै गुनासोहरूलाई यस प्रतिवेदनमा समूहीकृत गरिएको छ । मुख्य भिन्नता मगर र नेवार आदिवासी जनजातिहरूको विशेष अधिकारको बारेमा छ । दलित आदिवासी समूह हैन, तर हिन्दू जाति व्यवस्थाको एक हिस्सा हो । दलितलाई जाति व्यवस्थाको सबैभन्दा तल्लो जातमा राखिएको छ । उनीहरूले

⁶ मगर, नेवार र दलित जनसंख्याको बारेमा थप जानकारी धारा ३.५ अन्तर्गत पाउन सकिन्छ।

⁷ गुनासोमा फलतः थप गुनासोकर्ताहरू जोडिएका थिए।

ऐतिहासिक रूपमा नै चरम विभेद बेहोर्दै आएका हुन्। उनीहरू सामाजिक आर्थिक रूपमा प्रतिबन्धित जीवन बिताउँछन् र यसैले उनीहरूलाई अतिसंवेदनशील समूह मानिन्छ।

1.2.5 दलित घरपरिवारले तलका आरोप र मागहरू प्रस्तुत गरे:

i. जानकारी र सहभागिताको कमी:

- दलित घरपरिवारहरूसँग परामर्श र सूचना प्रदान नगरिकन वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गरिएको थियो। उदाहरणको लागि सार्वजनिक सुनुवाईको माध्यमबाट।
- आयोजनाको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक असरको बारेको अध्ययन वा अनुसन्धानमा गुनासोकर्ताहरूलाई समावेश गरिएको थिएन।
- दलितहरूको बस्ती क्षेत्रलाई जलाशयद्वारा खतरामा रहेको भनी अङ्कित गरिएको छ, तर उनीहरूलाई कुनै जानकारी प्रदान गरिएको छैन।

ii. क्षतिपूर्तिको अभाव:

- आयोजनाबाट कुनै क्षतिपूर्ति योजना गरिएको वा क्षतिपूर्तिको गणना गरिएको छैन।
- गुनासोकर्ताहरूले के चिन्ता व्यक्त गरेका छन् भने डुबान भएपछि उनीहरू आफ्नो वर्तमान क्षेत्रमा बस्न सक्दैनन् किनकि उनीहरूले पहिल्यैबाट सडक निर्माण र नदीकिनारको उत्खनन लगायतका कार्यको कारण पहिरोको बढ्दो जोखिम र स्रोतहरूमा सीमित पहुँचको सामना गरिरहेछन्। त्यसैले उनीहरूले उपयुक्त स्थानमा जग्गाको लागि जग्गा र घरको लागि घर क्षतिपूर्ति/पुनर्वासको लागि अनुरोध गरि रहेका छन्।

iii. अपर्याप्त गुनासो समाधान संयन्त्र :

- गुनासोकर्ताहरूलाई स्थानीय परामर्श फोरम (LCF)⁸ को गठनमा संलग्न गरिएन।
- गुनासोकर्ताहरूले गुनासो समाधान संयन्त्रमा प्रस्तुत गरेका गुनासोको जवाफ पाएनन्।

iv. दलितहरूको अतिसंवेदनशीलताको बारेमा उचित ध्यान नदिइएको:

- गुनासोकर्ताहरूको दाबीअनुसार नेपालमा दलितहरूलाई भेदभाव गरिएको छ, सार्वजनिक सेवासुविधाहरूको पहुँचबाट वञ्चित गरिएको छ, अतिसंवेदनशील आर्थिक स्थिति छ र राज्य र समाजद्वारा उपेक्षित छन्।

गुनासोकर्ताहरूले तलका कुराहरूको लागि अनुरोध गरेका छन्:

- उनीहरूको संवैधानिक अधिकारहरूको सम्मान।
- निरक्षरताको उच्चदरलाई ध्यानमा राख्दै अर्थपूर्ण परामर्श र निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता।
- तलका कुराहरूमा केन्द्रित भएर आयोजनाको नकारात्मक प्रभावहरूमा थप अध्ययन र अनुसन्धान:
 - भौतिक तथा मूर्त सम्पत्ति र जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोतहरूमा हुने हानिको गणना गरि पर्याप्त र उचित क्षतिपूर्तिको प्रावधान;
 - अमूर्त सम्पत्तिमा हुने हानिको गणना गरि पर्याप्त र उचित क्षतिपूर्तिको प्रावधान एवम् सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको सम्मान;
 - आयोजनाको कारण उत्पन्न हुने जलवायु परिवर्तनको लागि उचित क्षतिपूर्ति।

⁸ LCF हरू स्थानीय गुनासो समाधान संयन्त्रका भाग हो।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

- प्रक्रियामा भएका गुनासोहरूमा प्रतिनिधित्व गर्नको लागि गुनासोकर्ताहरूको दलित प्रतिनिधि संगठनहरू जस्तै नेपाल राष्ट्रिय दलित समाज कल्याण संगठन, दलित महिला केन्द्र नेपाल, प्राकृतिक स्रोतसाधनका लागि दलित अधिकार मन्च नेपाल जस्ता संस्थाहरूको सहभागिता।
- दलित समुदायहरूको लागि निशुल्क बिजुली; नेपाल विद्युत प्राधिकरणमा शेयर, आवास र रोजगार, र शिक्षा र व्यावसायिक प्रशिक्षणको अवसर।
- आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र कलात्मक ज्ञान र सीपहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन र सामाजिक कल्याण कार्यको लागि लाभ साझेदारी योजनाको कार्यान्वयन।

1.2.6 मगर र नेवार घरपरिवारहरू (आदिवासी घरपरिवार) ले तलका आरोप तथा मागहरू प्रस्तुत गरे:

i. सूचना तथा सहभागिताको कमी :

- आदिवासी जनजातिबाट कुनै पूर्वसूचित, सुसूचित र स्वतन्त्र मन्जुरीविना नै वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गरियो।
- अध्यावधिक गरिएको पुनर्वास र आदिवासी जनजाति सम्बन्धी योजनामा कुनै सहभागिता थिएन।
- आयोजनाको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र मनोवैज्ञानिक प्रभाव बारेको अध्ययन वा अनुसन्धानमामा गुनासोकर्ताहरूलाई समावेश गरिएको थिएन।
- दलितहरूको बस्ती क्षेत्रलाई जलाशयद्वारा खतरामा रहेको भनी अङ्कित गरिएको छ, तर उनीहरूलाई कुनै जानकारी प्रदान गरिएको छैन।

ii. क्षतिपूर्तिको अभाव:

- आयोजनाबाट कुनै क्षतिपूर्तिको योजना गरिएको वा क्षतिपूर्तिको गणना गरिएको छैन।
- गुनासोकर्ताहरूले के चिन्ता व्यक्त गरेका छन् भने डुबान भएपछि उनीहरू आफ्नो वर्तमान क्षेत्रमा बस्न सक्दैनन् किनकि उनीहरूले पहिल्यैबाट सडक निर्माण र नदीकिनारको उत्खनन लगायतका कार्यको कारण पहिरोको बढ्दो जोखिम र स्रोतहरूमा सीमित पहुँचको सामना गरिरहेछन्। त्यसैले उनीहरूले उपयुक्त स्थानमा जग्गाको लागि जग्गा र घरको लागि घर क्षतिपूर्ति पुनर्वास को लागि अनुरोध गरेका छन्।

iii. अपर्याप्त गुनासो समाधान संयन्त्र :

- गुनासोकर्ताहरूलाई स्थानीय परामर्श फोरम (LCF)को गठनमा संलग्न गरिएनन्।
- गुनासोकर्ताहरूले गुनासो व्यवस्थापन संयन्त्रमा प्रस्तुत गरेका गुनासोको जवाफ पाएनन्।

iv. आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार (पूर्वसूचित, सुसूचित स्वतन्त्र मन्जुरी समेत) र अतिसंवेदनशीलताको बारेमा उचित ध्यान नदिइएको:

- आदिवासी जनजातिको घरधुरीबाट पूर्व अनुमतिविना नै उनीहरूले परम्परागत रूपमा चरन भूमिको रूपमा प्रयोग गरिरहेको क्षेत्रलाई आयोजनाले ओगटेर प्रयोग गरेको छ।
- मगर र नेवारहरूको आफ्नै भाषा, धर्म, संस्कृति, जीवनशैली र सामाजिक परम्पराहरू छन्, जुन उनीहरू आफ्नो पुर्ख्यौली जग्गामा अभ्यास गर्दै आएका छन् र यसलाई उनीहरूको पूर्व सहमतिविना आयोजनाद्वारा कब्जा गरिएको छ।

गुनासोकर्ताहरूले निम्न अनुरोध गरेका छन्:

- आदिवासीहरूको रूपमा आफ्नो संवैधानिक अधिकारको सम्मान।
- अध्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनामा उल्लेख गरिएको कथनमा सुधार, जसअनुसार आदिवासी जनजातिको परम्परागत, पौतक भूमि वा पानी, जमिन, वन, परम्परागत स्रोतसाधनहरू, मन्दिरहरू वा धार्मिक र पवित्र स्थानहरूमा कुनै प्रभाव छैन भनिएको छ।

- मगरहरूको अर्थपूर्ण सहभागितालाई सबल बनाउनको लागि आयोजनाद्वारा उत्पादित कुनै पनि जानकारी र कागजातको प्रकाशन मगर भाषामा हुनुपर्ने ।
- निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता र पूर्व सूचित, सुसूचित स्वतन्त्र मन्जुरी लिनुपर्ने
- देहायका कुराहरूमा केन्द्रित हुँदै आयोजनाको नकारात्मक प्रभावहरूमा थप अध्ययन तथा अनुसन्धान:
 - भौतिक तथा मूर्त सम्पत्ति र जीविकोपार्जनको मुख्य स्रोतहरूमा हुने हानिको गणना गरि पर्याप्त र उचित क्षतिपूर्तिको प्रावधान;
 - अमूर्त सम्पत्तिमा हुने हानिको गणना गरि पर्याप्त र उचित क्षतिपूर्तिको प्रावधान एवम् सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको सम्मान;
 - आयोजनाको कारण उत्पन्न हुने जलवायु परिवर्तनको लागि उचित क्षतिपूर्ति ।
- आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व संघसंस्थाहरूको सहभागिता, परामर्श र प्रतिनिधित्व, जस्तै : भेजा, आमा समूह, मगर संघ, मगर महिला संगठन तनहुँ, मगर विद्यार्थी संगठन, आदिवासी जनजाति महासंघ तनहुँ र आदिवासी समूहसँग सम्बन्धित अन्य संघसंस्थाहरू।
- आदिवासी घरपरिवारको लागि निशुल्क बिजुली:, नेपाल विद्युत प्राधिकरणमा शेयर, आवास र रोजगार, र शिक्षा र व्यावसायिक प्रशिक्षणको अवसर ।
- आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक र आदिवासी ज्ञान तथा सीपहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन र सामाजिक कल्याण कार्यको लागि लाभ साझेदारी योजनाको कार्यान्वयन ।

1.2.7 गुनासोकर्ताका दुवै समूहले विभिन्न अवसरहरूमा सेती नदीमा उत्खनन गतिविधिहरूले उनीहरूमा नकारात्मक असर परिरहेको कुरालाई लिएर थप चिन्ता व्यक्त गरे ।⁹

2 सम्पन्न गरिएका काम

2.1 सम्पन्न भएका EIB-CM काम

2.1.1 सन् २०२१ जुनमा EIB-CM ले गुनासोहरू प्राप्त र स्वीकार्यता पुष्टि गर्यो । २४ जुन सन् २०२१ मा दुवै गुनासो प्राप्त गरेको पत्रको नेपाली र मगर दुवै भाषामा अनुवाद गरि गुनासोकर्ताहरूलाई पठाइएको थियो । दुई गुनासोहरूको बीच धेरै कुराहरू उस्तै रहेको पहिचान गरि, EIB-CM दुवै मामिलाहरूको लागि एउटा संयुक्त प्रारम्भिक मूल्यांकन गर्ने निर्णय गर्यो । प्रारम्भिक मूल्यांकनको उद्देश्य गुनासोकर्ताहरूद्वारा उठान गरिएका सरोकारहरूलाई स्पष्ट गर्नु, गुनासोकर्ताहरूको विचार दृष्टिकोण र उठान गरिएका सरोकारको वैधता बुझ्न र गुनासोकर्ताहरूले उठान गरेको आरोपहरूलाई सम्बोधन गर्न वा सवालहरूको समाधान गर्नको लागि EIB CM द्वारा थप काम गर्नु आवश्यक छ कि छैन र अथवा सम्भव छ छैन भन्नेबार् निर्धारण गर्नु रहेको छ । थप कार्यमा अनुपालनको समीक्षा वा पारस्परिक सहयोगमा आधारित समस्याको समाधान प्रक्रिया (जस्तै मध्यस्थता) समावेश गर्न सकिनेछ । यो प्रतिवेदनमा EIB-CM को प्रारम्भिक मूल्यांकनको नतिजा रहेको छ ।

2.1.2 प्रारम्भिक मूल्यांकनको समयमा, EIB-CM ले आयोजना, आरोप र स्थानीय समुदायको स्थितिको बारेमा थप जानकारी प्राप्त गर्नको लागि सन् २०२१ जुलाई ५ मा EIB सर्भिसेजसँग एउटा प्रारम्भिक बैठक गरेको थियो । EIB-CM ले विशेष गरि आयोजना अगाडि बढ्ने बारेमा जानकारी प्राप्त गर्यो । छलफल गरिएका मुख्य विषयहरू गुनासोकर्ताहरू बसोबास गरेको स्थानसम्बन्धी उपलब्ध जानकारी र आयोजनाको प्रभावको बारेमा सन् २०२०¹⁰ मा EIB-CM समक्ष पेश गरिएको अर्को गुनासोसँग मिल्दोजुल्दो हुनसक्ने जानकारीहरूको सम्बन्धमा थिए ।

⁹ भाग ३६ मा अझ बढि जानकारी उपलब्ध गराइएको छ ।

¹⁰ SG/E/2020/02 नेपाल तनहुँ जलविद्युत आयोजना

[HTTPS://WWW.EIB.ORG/EN/ABOUT/ACCOUNTABILITY/COMPLAINTS/CASES/NEPAL-TANAHU-HYDROPOWER-PROJECT-SG-E-2020-02](https://www.eib.org/en/about/accountability/complaints/cases/NEPAL-TANAHU-HYDROPOWER-PROJECT-SG-E-2020-02)

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

- 2.1.3 गुनासोकर्ताहरूको मन्जुरीपछि, EIB-CM ले एसियाली विकास बैंकको विशेष आयोजना सहजकर्ताको कार्यालय (ओएसपीएफ) सँग सम्पर्क गर्यो, जसले समानान्तर रूपमा उही गुनासोहरू प्राप्त गरेको थियो। यसको उद्देश्य भनेको ती गुनासोहरू र तिनका पृष्ठभूमिको बारेमा छलफल गर्नु र गुनासोहरूको व्यवस्थापन प्रक्रियामा सहयोग र समन्वयका सम्भावित मार्गहरूमा विचार गर्नु थियो। ओएसपीएफले एसियाली विकास बैंकको आयोजना टोलीसँग सम्पर्क राखेको छ, जसले हाल एसियाली विकास बैंकको पक्षमा गुनासोहरूको व्यवस्थापनका लागि कार्य गरिरहेको छ।
- 2.1.4 कोभिड १९ को कारणले यात्रामा लागेको प्रतिबन्धको कारणले EIB-CM ले यात्रा गर्न र गुनासोकर्ताहरू, प्रवर्द्धक र अन्य सरोकारवालाहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा र स्थलगत रूपमा भेट्न सकेन। तथापि यो प्रारम्भिक मूल्यांकनको समयमा सहजीकरण गर्नको लागि एकजना बाह्य सहजकर्ता र मगर अनुवादक (सहजकर्ताहरू) लाई अनुबन्ध गरिएको थियो। EIB-CM ले गैरसरकारी संस्थाका सल्लाहकार र सहजकर्ताहरूसँग EIB-CM को गुनासो व्यवस्थापन प्रक्रियाको व्याख्या गर्न र गुनासोकर्ताहरूसँगको अर्को बैठकको लागि आवश्यक पर्ने बन्दोबस्ती व्यवस्थाको बारेमा स्पष्ट हुन एउटा तयारी भर्चुअल बैठक आयोजित गर्यो।
- 2.1.5 सन् २०२१ जुलाई ९ मा गुनासोकर्ताहरूको दुवै समूह, गैरसरकारी संस्था सल्लाहकारहरू, सहजकर्ताहरू र EIB-CM को एउटा भर्चुअल बैठक आयोजित गरियो। गुनासोकर्ताहरूले एनजीओ सल्लाहकारहरूको भूमिका स्पष्ट पारे, जसले गुनासोकर्ताहरूको प्रतिनिधित्व गर्दा निर्णय गर्ने शक्ति गुनासोकर्ताहरूसँगै रहेको छ। सल्लाहकारहरूले गुनासोकर्ताहरूलाई प्रक्रियाको बारेमा सुसूचित राखेछन्, अतिरिक्त जानकारी प्रदान गर्दछन् र सबै पक्षहरूबीचको संचार संवादलाई सहजीकरण गर्छन्। बैठकपछि, EIB-CM र एसियाली विकास बैंकले सम्भव भएसम्म गुनासो सम्बन्धन प्रक्रियालाई समन्वय गर्ने कुरामा दुवै समूहले आफ्नो सहमति रहेको पुष्टि गरे।
- 2.1.6 सन् २०२१ जुलाई १६मा EIB-CM ले गुनासोकर्ताहरूको बारेमा सूचित गर्न र थप जानकारी संकलन गर्न प्रवर्द्धक र EIB सर्भिसेजका सदस्यहरूसँग एउटा भर्चुअल बैठक आयोजित गर्यो।
- 2.1.7 सन् २०२१ जुलाई २१ मा EIB-CM ले एसियाली विकास बैंकको आयोजना टोली र EIB सर्भिसेजका प्रतिनिधिहरूसँग उनीहरूलाई अहिलेसम्म गरिएका गतिविधिहरूको बारेमा सूचित गर्न र दुवै सङ्गठनबीच सूचना आदान प्रदान सुनिश्चित गर्नको लागि एउटा भर्चुअल बैठक गर्यो।
- 2.1.8 सन् २०२१ अगस्ट २७ मा EIB-CM र EIB सर्भिसेजले समुदाय र उनीहरूका सल्लाहकार, प्रवर्द्धक र वातावरण तथा सामाजिक व्यवस्थापन सेवा प्रदायकका प्रतिनिधिहरू र एसियाली विकास बैंकको आयोजना टीमको प्रतिनिधिहरूसँग एउटा भर्चुअल बैठकमा सहभागी भयो। आदानप्रदान गरिएका जानकारी प्रस्तुत गुनासोहरूमा थप स्पष्टीकरण, बफर जोनको परिभाषाको लागि गर्नुपर्ने थप काम र समय र त्रिगतमा गरिएका विभिन्न अध्ययनको जिम्मेवारी तथा तिनका उद्देश्यहरूसँग सम्बन्धित थियो।

2.2 नियामक ढाँचा

- EIB-CM नीति¹¹ र प्रक्रियाहरू¹² EIB समूह विरुद्ध लगाइएको कथित खराब प्रशासन सम्बन्धी गुनासोहरूमा लागू हुन्छ (EIB CM नीति को धारा १.१) EIB-CM नीतिको धारा ५.३.२ बमोजिम सम्बन्धित आन्तरिक र बाह्य सरोकारवालाहरूसँगको सहयोगमा, EIB-CM ले सहमति प्रक्रियाको माध्यमबाट गुनासोकर्ताहरूद्वारा उठाइएको समस्याहरूको समाधान गर्ने प्रयास गर्नेछ। EIB-CM नीतिको ५.१.४ बमोजिम EIB समूहको आन्तरिक र बाह्य सबै सरोकारवालाहरूको रुचि लाई सुरक्षा गर्दै प्रत्येक गुनासोलाई उद्देश्यको सर्वोच्च गुणस्तर बमोजिमले निश्चित गर्नको लागि सञ्चालनको क्रियाकलापहरूमा EIB-CM स्वतन्त्र रहेको छ।
- आयोजनाले EIB को लागू हुने मापदण्डहरूको अनिवार्य अनुपालन गर्नुपर्छ। आयोजनाको लागू मापदण्डहरू देहाय लगायतका छन्:
 - भूमि अधिग्रहण तथा मूल्यांकन र पुनर्वास लगायतका सान्दर्भिक राष्ट्रिय कानून;
 - वातावरणीय तथा सामाजिक सिद्धान्त र मानक/मापदण्डहरू सम्बन्धी EIB को घोषणा (घोषणा)¹³ र EIB को सन् २०१० फेब्रुअरी २४ को संस्करणको मा प्रकाशित वातावरणीय तथा सामाजिक अभ्यास सम्बन्धी हातेपुस्तक (हातेपुस्तक)। यस घोषणाले त्यहाँ उल्लिखित वातावरण तथा सामाजिक सिद्धान्तहरूलाई EIB सर्भिसेजले संचालन कार्यअभ्यासहरूमा अवलम्बन गर्ने गरि रुपान्तरण गर्दछ। यस हातेपुस्तकामा पाँचवटा सामाजिक मूल्यांकन मार्गदर्शन नोटहरू छन्, त्यसमा मार्गदर्शन नोट १ अनैच्छिक पुनर्वाससम्बन्धी, मार्गदर्शन नोट २ अति

¹¹ <https://www.eib.org/en/publications/complaints-mechanism-policy> मा उपलब्ध छ।

¹² <https://www.eib.org/en/publications/complaints-mechanism-procedures> मा उपलब्ध छ।

¹³ https://www.eib.org/attachments/strategies/eib_statement_esps_en.pdf मा उपलब्ध छ।

सम्बन्धनशील समूहको अधिकार र हितसम्बन्धी छ भने मार्गदर्शन नोट ५ सार्वजनिक परामर्श तथा जनसहभागिता सम्बन्धी रहेको छ¹⁴।

3 प्रारम्भिक मूल्यांकन

EIB-CM ले गुनासोकर्ताहरूद्वारा लगाइएको आरोपहरू निम्न पाँच मुख्य समूहहरू अन्तर्गत पर्छन् भन्ने मान्दछ, जसलाई तल पालैसँग सम्बोधन गरिनेछ:

- i. जानकारी तथा सहभागिताको कमी
- ii. अपर्याप्त वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकन,
- iii. क्षतिपूर्तिको कमी
- iv. अपर्याप्त गुनासो समाधान संयन्त्र
- v. आदिवासी जनजातिको अधिकार (पूर्वसूचित, सुसूचित र स्वतन्त्र मन्जुरी समेत) र दलितहरूको अतिसम्बन्धनशीलताको बारेमा पर्याप्त विचार नगरिएको

3.1 सूचना तथा सहभागिताको कमी सम्बन्धी आरोप

3.1.1 खण्ड २२.मा उल्लेखित वातावरणीय तथा सामाजिक सिद्धान्त र मापदण्ड बारे (२००९) EIB घोषणामा उल्लेख भए बमोजिम: “जोखिम घटाउन र द्वन्द्वको समयमै समाधान गर्नको लागि आयोजना मूल्यांकन प्रक्रियामा सम्बन्धित सरोकारवालाको सरोकारलाई सकेसम्म चाँडो विचार गर्नु पर्दछ ।” EIB लाई औपचारिक EIA आवश्यक हुने सबै आयोजनाहरूको लागि, प्रवर्द्धकले प्रभावित समुदायहरूको अर्थपूर्ण, पारदर्शी, र सांस्कृतिक रूपले उपयुक्त सार्वजनिक परामर्श सञ्चालन गर्नुपर्दछ र उचित स्वरूपमा उपयुक्त सूचनाको समयमै खुलासा गर्नु पर्दछ; त्यहाँ व्यक्त गरिएका दृष्टिकोणहरूबारे विचार गरिएको छ भन्ने प्रमाण हुनुपर्छ ।¹⁵

3.1.2 गुनासोकर्ताहरूको दुवै समूहले उनीहरूलाई धेरै वर्ष देखि आयोजनाको बारेमा थाहा भएको पुष्टि गरे । । विगतमा उनीहरूलाई आयोजना प्रतिनिधिहरूले उनीहरू प्रभावित हुने छैनन् भनी जानकारी दिइएको थियो । यद्यपि वान्तानी टारमा नदीको नजिकै बसोबास गर्ने दलित गुनासोकर्ताहरू त्यहाँ राखिएको ढुङ्गाहरूको कारण चिन्तित थिए किनकी उनीहरूले यसलाई ढुबान हुन सक्ने क्षेत्र भनेर चिन्ह लगाइएको भनेर लिए । यी ढुङ्गाहरू सिधै उनीहरूको घर वरपर रहेको जग्गा र बगैँचामा नजिकैका क्षेत्रमा राखिएको भनेर भनिएको छ ।¹⁶

3.1.3 आदिवासी परिवारको समूहको बस्ती जलबिरे खेतको नदीको नजिक छैन, तर यी सीमांकन चिन्हहरूको केही निकटतामा पनि छ ।¹⁷ दुवै समुदायले भूक्षय र नदी किनारका उत्खनन क्षेत्रहरूसम्म पुग्ने सडक निर्माणका कारण पहिरोको जोखिम वृद्धि हुने उनीहरूमा डर रहेको बताए । यी गतिविधिहरू सीधै आयोजनासँग सम्बन्धित देखिँदैन, अर्थात् आयोजनाको लागि गरिएको देखिँदैन।¹⁸ यसबाहेक, गुनासोकर्ताहरूद्वारा प्रयोग गरिएको वस्तु चराउने जग्गा सिधै नदीको छेउमा रहेको छ र जलाशयद्वारा ढुबान हुने अपेक्षा गरिन्छ।¹⁹ दुवै समूहले के आरोप लगाएका छन् भने आयोजनाबाट सम्भावित प्रभावहरूको बारेमा उनीहरूलाई (पर्याप्त) जानकारी दिइएन र उनीहरूलाई कहिल्यै पनि कुनै परामर्श बैठक वा सर्वेक्षणमा भाग लिने मौका दिइएन ।

¹⁴ वित्त सम्झौतामा मे २०१३ मा हस्ताक्षर गरिएको थियो, २०० EIB को पर्यावरण र सामाजिक सिद्धान्त र मापदण्ड मूलतः सेप्टेम्बर २०१० मा EIB को पर्यावरण र सामाजिक पुस्तिकाको एउटा भागको रूपमा अपनाइएको थियो ।

¹⁵ कथन ६३

¹⁶ गुनासोकर्ताहरूको समूहसँग लाल पूर्जा छैन ।

¹⁷ गुनासोकर्ताहरूले बताए अनुसार यो फेदी खोला नजिकै पर्छ, जसलाई अगस्ट २००९ को वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा पहिरोका दृष्टिकोणबाट जोखिमपूर्ण भएको उल्लेख गरिएको छ र जहाँ सन् २०२१ मा प्रशस्तै पहिरोका घटनाहरू पनि घटेका छन्।

¹⁸ खण्ड ३.६ मा निकासी गतिविधिहरूबारे थप जानकारी पाउन सकिन्छ ।

¹⁹ चराउने जग्गा गुनासोको गुनासोकर्ता र SG/E/2020/02 अन्तर्गत दर्ता भएको गुनासो पेश गर्ने मगर समुदायले संयुक्त रूपमा प्रयोग गर्ने गर्छन् ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

3.1.4 प्राप्त जानकारी को आधारमा, EIB-CM के विचार गर्छ भने गुनासोकर्ताहरूको दुवै समूहले आयोजनाबाट संभावित प्रभावहरूको बारेमा, वा विशेषगरि उनीहरूको वर्तमान स्थान डुवान क्षेत्रको नजिक छ वा आयोजनाको प्रभाव क्षेत्रभन्दा बाहिर बफर जोनमा रहेको छ भन्ने बारेमा पछिल्लो र स्पष्ट जानकारी प्राप्त नगरेको हुन सक्ने उच्च सम्भावना देखिन्छ। यो तलको खण्डमा उल्लेख गरिएझैं बफर जोनको निर्धारण गर्ने कार्यमा भएको कमीको परिणामको रूपमा देखिन्छ।

3.2 अपर्याप्त वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्यांकनको आरोप

3.2.1 EIB-CM लाई के थाहा छ भन्ने सन् २०१५ (२०७२ साल) मा नेपालमा आएको भूकम्प र सिविल वर्कको लागि पहिलो ठेकेदारसँगको सम्झौता रद्द भएको कारणले यो आयोजना धेरै ढिलो भएको थियो, जसको परिणामस्वरूप सन् २०२१ को मार्चमा मात्र नयाँ अनुबंधमा हस्ताक्षर भयो। उल्लेखनीय ढिलाइको परिणामले गर्दा, जुन सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको नियन्त्रणभन्दा बाहिर रहेको देखिन्छ, अध्ययनहरूलाई संशोधित र अपडेट गर्नुपर्ने थियो -कहिलेकाहीं धेरै पटक- यसले गर्दा विभिन्न समय बिन्दुहरूलाई जनाउने तथ्यांक भएका कागजातहरूको सङ्कलन गर्न तर्फ डोरियो।

3.2.2 ठूला ठूला पूर्वाधार-आयोजनाहरूको लागि स्वाभाविक भए झैं यस आयोजनामा लगानी गर्ने विभिन्न ऋणदाताहरूको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षाको अनुपालन सुनिश्चित गर्नको लागि आयोजनाको हकमा विभिन्न वृहत अध्ययनहरू तयार गरिएको थियो। जलविद्युत् आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (EIA) सन् २००९/२० को अगस्ट महिनामा EIB सर्भिसेजद्वारा आयोजनाको मूल्याङ्कन गर्नु अघि नै पूरा भयो। सन् २०१२ मा 21 EIA को परिशिष्ट तयार गरिएको थियो र सन् २०१७ मा एउटा पूरक EIA तयार गरिएको थियो। EIA र यसको दुईवटा पुनरावलोकन संशोधनको आधारमा, टीएचएलबाट सन् २०१८ को जुलाई महिनामा²² जलविद्युतका यस भागको लागि एउटा एकीकृत वातावरणीय व्यवस्थापन योजना तयार गरियो, जसलाई फेब्रुअरी २०२१मा अद्यावधिक गरियो। जलविद्युत् आयोजनाको लागि EIA को अतिरिक्त, आयोजनाको प्रसारण लाइन भाग/घटक (२०१० जून)²³ र आयोजनाको ग्रामीण विद्युतीकरण घटक (अगस्ट २०१२)²⁴ को सम्बन्धमा दुईवटा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गरिएको थियो।

3.2.3 सन् २०१२ अगस्ट महिनामा तयार गरिएको पुनर्वास खाकापछि, सोही वर्षको डिसेम्बर महिनामा यस जलविद्युत् घटकको लागि द्वारा एउटा THL पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनाको मस्यौदा तयार गरिएको थियो। यस दस्तावेजले आदिवासी जनजाति योजनासँग अनैच्छिक पुनर्वास योजनालाई जोड्यो सन् २०१८ को नोभेम्बर महिनामा अद्यावधिक गरिएको थियो (अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास र आदिवासी जनजाति योजना)²⁵। आयोजनाको प्रसारण लाइन घटकको लागि सन् २०२० नोभेम्बर महिनामा एउटा छुट्टै पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजना तयार गरिएको थियो²⁶।

3.2.4 अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनाले प्रभावित घरपरिवारहरूको एउटा संशोधित सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण (SESAH) र एउटा विस्तृत मापन अध्ययनलाई सन्दर्भको रूपमा लिन्छ²⁷। यो सर्वेक्षण प्रभावित परिवार तथा व्यक्तिको पहिचान पुष्टि गर्ने र उनीहरूको सामाजिक जनसांख्यिकीय र सामाजिक आर्थिक विशेषताहरू लगायतका कुराहरू वर्णन गर्ने उद्देश्यले गरिएको हो। सर्वेक्षण अनुसार, प्रभावित घरहरू ५४७ ओटा छन्²⁸। जसमध्ये ४७५ ओटा घरधुरीको²⁹ सन् २०१७ मे महिना र सन् २०१८ को जनवरी महिनाको बीचमा सर्वेक्षण गरिएका थिए। सर्वेक्षण गरिएका ४७५ घरपरिवारहरू मध्ये ३९६ (८३%) घरधुरीलाई अति सम्बेदनशील, ३४६ (७३%) आदिवासी र १४ (३%) लाई दलित (तल्लो जात) मानिएको छ। EIB-CM बुझ्छ कि प्रभावित घरपरिवारहरूको सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण सन् २०१६

²⁰ <https://www.eib.org/en/registers/all/53221934>

²¹ http://thl.com.np/images/supportive_docs/EIA-addendum.pdf मा उपलब्ध छ।

²² [http://www.thl.com.np/images/supportive_docs/Consolidated-EMP--\(Draft\).pdf](http://www.thl.com.np/images/supportive_docs/Consolidated-EMP--(Draft).pdf) मा उपलब्ध छ।

²³ <https://www.eib.org/attachments/registers/53220688.pdf> मा उपलब्ध छ।

²⁴ <https://www.eib.org/attachments/registers/53219894.pdf> मा उपलब्ध छ।

²⁵ <https://www.adb.org/projects/documents/nep-43281-013-remdp>

²⁶ <https://www.adb.org/projects/documents/nep-43281-013-remdp-0>

²⁷ खण्ड 3.1.3 मा उल्लेख गरिए अनुसार गुनासाकर्ताहरू SESAH मा संलग्न थिएनन्।

²⁸ प्रभावित घरपरिवार सङ्ख्यालाई Resettlement and Indigenous Peoples Plan (डिसेम्बर २०१२) मा ७५८ र वातावरणीय मूल्याङ्कन प्रभाव प्रतिवेदनमा (अगस्ट २००९) मा ८३८ उल्लेख गरिएको तथ्य प्रति EIB-CM को ध्यान आकृष्ट भएको छ।

²⁹ बाँकी ७२ घरधुरी सम्पर्कमा नआएका वा यथास्थानमा नभएकाहरू हुन्। Resettlement and Indigenous Peoples Plan अनुसार THL ले ती घरपरिवारहरू सित सम्पर्क स्थापना गर्न थप प्रयत्न गर्नेछ।

को सेप्टेम्बर र डिसेम्बर महिनाको बीच जलाशय र बाँध क्षेत्रको लागि गरिएको विस्तृत मापन अध्ययनमा उल्लिखित भूमि/जग्गा आवश्यकताहरूमा आधारित थियो, जसमा बफर जोन समावेश थिएन। बफर जोन अझै निर्धारण नगरिएको सन्दर्भमा, अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनामा रहेका प्रभावित भूमि, संरचना, रूखहरू र सामुदायिक सम्पत्ती तथा सेवासुविधाको बारेमा रहेका जानकारी सबै अपूर्ण देखिन्छ। तसर्थ बफर जोनद्वारा प्रभावित (सम्भावित) व्यक्तिहरूको लागि अध्ययनको सूचनात्मक मूल्य सीमित छ।

- 3.2.5 यसले बफर जोन (सेक्शन ३.४ हेर्नुहोस्) बाट प्रभावित हुन सक्ने व्यक्तिहरूको गुनासो व्यवस्थापन र परामर्श प्रक्रिया (सेक्शन ३.१ हेर्नुहोस्) मा समेत असर गर्यो। अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनामा वर्णन गरिएका परामर्श गतिविधिहरू "क्याम्पसाइटहरू, पहुँच सडक, पावरहाउस साइट, जलाशय क्षेत्र, अन्य अस्थायी संरचनाहरू र सम्बन्धित संरचनाहरू",³⁰ लगायतका आयोजनाको कम्पोजेन्टले समेट्ने क्षेत्रका बासिन्दा र सम्पत्ती मालिकहरूमा लक्षित गरिएको थियो। EIB-CM लाई सम्भवत सम्भावित बफर जोनबाट प्रभावित घरधुरीहरूलाई कुनै परामर्श गतिविधिहरूमा समावेश गरिएको थिएन भन्ने लाग्छ।
- 3.2.6 बफर जोनको लागि गरिएको एउटा विस्तृत मापन अध्ययन वा सामाजिक आर्थिक घरधुरी सर्वेक्षणको अभावको कारणले, EIB-CM के बुझेको छ भने (अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनामा परिभाषित गरिए अनुसार) यो क्षेत्रको लागि अझै पनि योग्य हुनको लागि कुनै अन्तिम मिति लागू हुँदैन। EIB-CM ले प्रवर्द्धकसँगको कुराकानीबाट के संग्रह गर्यो भने बफर जोनको परिभाषामा भएको ढिलाइको लागि लट १ खरिद प्रक्रियामा भएको ढिलाइको कारणले भएको हो।
- 3.2.7 THL ले उपलब्ध गराएको जानकारी अनुसार, अतिरिक्त ड्रोन फुटेज आवश्यक छ, जसमा बफर जोनको परिभाषा गर्नको लागि डिजिटल उचाई मोडेलको लागि उचाईको तहसम्बन्धी जानकारी लगायत रहन्छ। अन्तिम डिजाइनमा हुने निर्णय सन् २०२१ नोभेम्बर महिनाको अन्त्यसम्म आइपुग्ने अपेक्षा गरिएको छ। THL ले थप के भनेको छ भने यदि बफर जोनको अन्तिम डिजाइनले अधिग्रहण गरिनुपर्ने भूमि क्षेत्रको संशोधित परिभाषा तय गरेको खण्डमा सरकारको नेतृत्वमा एउटा विस्तृत मापन अध्ययन गरिनेछ। तत्पश्चात आयोजनाको अगुवाइमा सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण गरिनेछ र लागू हुने भएमा पूरक पुनर्वास प्रक्रिया शुरू गरिनेछ।
- 3.2.8 प्रारम्भिक मूल्यांकनबाट, EIB-CM ले THL द्वारा वर्णन गरिएका मापन उपाय र अध्ययनहरूबीच सम्भावित भिन्नता/विसंगतिहरू रहेको हुन सक्ने कुरालाई नोट गर्दछ, उदाहरणको लागि अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजना र परम्परागत भूमिमा पर्ने प्रभावको सम्बन्धमा आएका गुनासो दावी आरोपहरू र परामर्श तथा सहभागिता। उदाहरणको लागि, अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनाले यसो भन्छ: आयोजनाले जनजाति सांस्कृतिक पहिचान, अस्तित्व र सांस्कृतिक स्रोतसाधन, जीविकोपार्जन प्रणालीमा कुनै असर पार्नेछैन; न त उनीहरूको सांस्कृतिक क्षेत्र वा पुर्ख्यौली क्षेत्रहरूमा नै प्रभाव पार्नेछ।" तथापि यो कथनलाई मगर र नेवार गुनासोकर्ताहरूद्वारा खण्डन गरिएको छ (खण्ड १.२.६ मा उल्लेखित भए अनुसार)। त्यसै गरि, अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास र आदिवासी जनजाति योजनाले के भन्छ भने "आयोजनाको परिणाम स्वरूप प्रभावित हुने खेतीयोग्य जमिनहरू कुनै पनि जनजाति समुदायको परम्परागत जमिन वा पुर्ख्यौली क्षेत्र अन्तर्गत पर्दैन। SESAH ले पनि पुष्टि गर्दछ कि आयोजनाको प्रभावहरूको करिडोरमा आयोजनाको नतिजास्वरूप जनजातिद्वारा पवित्र मानिने कुनै पनि तीर्थ, मन्दिर वा अन्य धार्मिक संरचना वा स्थानहरू प्रभावित हुनेछैन। यसबाहेक, कुनै विशिष्ट वनभूमि वा जलक्षेत्र मगरहरूको रितिरिवाज, पुर्ख्यौली वा आध्यात्मिक क्षेत्रहरूसँग जोडिएको छैन³¹। सोही समयमा, वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाले के उल्लेख गर्छ भने निर्माणको चरणमा दाहसंस्कार स्थलहरूमा व्यवधान र धार्मिक ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक स्थलहरूमा प्रभाव पर्ने उल्लेख गर्दछ।

3.3 क्षतिपूर्तिको कमीको आरोप

- 3.3.1 EIB-CM ले प्रवर्द्धकसँगको कुराकानीबाट के बुझेको छ भने गुनासोकर्ताहरू प्रभावित व्यक्तिहरूको रूपमा सूचीमा छैनन् र गुनासोकर्ताहरूसँगको कुराकानीबाट के निष्कर्ष निस्कन्छ भने उनीहरूलाई प्रभावित घरपरिवारहरूको सामाजिक

³⁰ <https://www.adb.org/projects/documents/nep-43281-013-remdp> मा उपलब्ध छ।

³¹ <https://www.adb.org/projects/documents/nep-43281-013-remdp> मा उपलब्ध छ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

आर्थिक सर्वेक्षणमा विचार गरिएको छैन, जुन सर्वेक्षणमा अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजना आधारित छ। तसर्थ, आयोजनाले उनीहरूको लागि कुनै क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको छैन।

3.3.2 EIB-CM ले के थाहा पायो भने यदि बफर जोनको सम्बन्धमा एउटा थप विस्तृत मापन अध्ययन र सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण गरियो भने सर्वेक्षणले थप प्रभावित सम्पत्ति र व्यक्तिहरूको तथ्यांक सङ्कलन गर्नेछ, र यसले क्षतिपूर्ति भुक्तानी र हकको परिभाषाको लागि आधार निर्माण गर्नेछ। भूमि अधिग्रहण ऐन २०३४ (सन् १९७७) अनुसार भूमिको क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने जिम्मेवार निकाय जिल्लास्तरीय क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति (सीडीसी)³² हो। थप सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षणले प्रभावित व्यक्तिहरूको आधारभूत तथ्यांक सङ्कलन गरि पुनर्वास प्रभावको मूल्यांकन गर्नेछ र प्रस्तावित हकअधिकार रकम उपयुक्त छन् भन्ने प्रमाणित गर्नेछ। यो सर्वेक्षण वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन सेवा प्रदायक द्वारा गरिनेछ, जसले सामाजिक र वातावरणीय सुरक्षा उपायहरूको सही कार्यान्वयनमा आयोजनालाई सहयोग गरिरहेको छ।

3.3.3 EIB-CM ले के बुझेको छ भने गुनासोकर्ताहरूद्वारा क्षतिपूर्ति प्रक्रियाको सम्बन्धमा (क्षतिपूर्तिको उपयुक्तता, भूमिको लागि भूमि क्षतिपूर्ति वा नगद क्षतिपूर्ति) उठाइएको मुद्दाहरूलाई गुनासोकर्ताहरूमा आयोजनाको प्रभावको स्पष्टता पछि मात्र पूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्न सकिन्छ। EIB-CM ले बफर जोनको स्वतन्त्र परिभाषाले पनि के नोट गर्दछ भने गुनासोकर्ताहरूले परम्परागत रूपमा चराउने जमिन, वन र पानीको उपयोग, र परम्परागत संस्कार स्थलहरू, आदिको कुराबाट गुनासोहरू प्रभावित हुन सक्छन्।

3.3.4 वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन सेवा प्रदायकले के बताए भने आयोजना क्षेत्रमा समुदायहरू पूरक उपायको रूपमा सामुदायिक विकास कार्यक्रमबाट लाभ उठाउन सक्छन् जुन आयोजनाबाट प्रत्यक्ष प्रभावित मानिसहरूसम्म मात्र सीमित हुँदैन। कार्यक्रम यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, लैङ्गिक विकास, सामाजिक समावेशीकरण, आर्थिक विकास र जीविकोपार्जन गतिविधिहरूमा लक्षित रहेको छ। सेवा प्रदायक र आयोजना टोलीहरूले थप समुदायहरूमा सामुदायिक विकास कार्यक्रम र सम्बन्धित सर्वेक्षण (जुन सम्पन्न गरिने प्रक्रियामा रहेको छ) सुरु गर्न सकिने र हितचासो रहेको खण्डमा गुनासोकर्ताहरूको थप बस्तीलाई पनि समावेश गर्ने नगर्ने भन्नेबारे जाँच गर्न सकिने सम्भावना रहेको बताएका छन्। गुनासोकर्ताहरूले सामुदायिक विकास कार्यक्रमको खाका तैयार गर्ने क्रममा आफूहरू सित कुनै सरसल्लाह नगरिएको बताए।

3.4 गुनासो समाधान संयन्त्रको अपर्याप्तको आरोप

3.4.1 EIB-CM ले अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनाबाट के थाहा पाएको छ भने THL ले निम्न तरीकाले गुनासो समाधान संयन्त्र स्थापित गर्नुपर्ने थियो:

- आयोजनाको दुइवटा सूचना केन्द्रहरूले पूर्ण र सही जानकारी प्रदान गरेर गुनासोहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि हस्तक्षेप कार्यको पहिलो तहको रूपमा कार्य गर्दछन्³³। सूचना केन्द्र (दुईजना कर्मचारीहरू रहेको) ले अनिवार्य रूपमा व्यक्तिको नाम, गुनासो प्राप्त भएको मिति, गुनासोको प्रकृति, स्थान र कसरी गुनासो को समाधान गरिएको थियो भन्नेबारे अभिलेख राख्नुपर्छ। यो तथ्यांकलाई THL को अनुगमन गतिविधिहरूको लागि प्रयोग गरिन्छ। यदि समस्यालाई आयोजना सूचना केन्द्रको माध्यमबाट पर्याप्त जानकारी प्रदान गरेर हल गरिएको छैन भने, सात दिन भित्र यो समस्याको हल गर्नको लागि THL संलग्न हुन्छ। यदि कुनै समाधान भेटिएन भने, गुनासोलाई स्थानीय परामर्श मन्च (LCF) मा पेश गर्नु पर्छ।
- आयोजना प्रभावित सहरी/ग्रामीण नगरपालिकाहरूका स्थानीय मानिसहरूद्वारा उठाइएको मुद्दाहरूलाई चारवटा चारवटा LCFs ले सम्बोधन गर्छ। LCF का सदस्यहरू प्रभावित परिवारका प्रतिनिधि (वडाका एक पुरुष र एक महिला प्रमुख), गाउँ विकास समिति र वडा अध्यक्ष (VCD), स्थानीय कार्यालयहरूका प्रतिनिधि, सामाजिक कर्ताहरू र जानकार व्यक्तिहरू रहन्छन्। उनीहरूले स्थानीय स्तरमा एक सौहार्दपूर्ण सम्झौतामा पुग्न एउटा गुनासो निवारण समितिको रूपमा कार्य गर्नेछन्।

³² <https://www.lawcommission.gov.np/en/archives/category/documents/prevailing-law/statutes-acts/land-acquisition-act-2034-1977> मा उपलब्ध छ।

³³ सामाजिक सुरक्षा निगरानी प्रतिवेदन जनवरी-मार्च २०२१ मा उपलब्ध गराइएको जानकारी अनुसार भिमादमा एउटा मात्र परियोजना सूचना केन्द्र स्थापना गरिएको छ।

- यदि कुनै सम्झौता भएको छैन वा आयोजना कार्यालयबाट कुनै जवाफ प्राप्त भएको छैन भने, प्रभावित व्यक्तिहरूले क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति(CDC)मा अपिल गर्न सक्छन्, विशेषगरी यदि निजी सम्पत्तिको क्षति तथा सोको क्षतिपूर्तिसँग सम्बन्धित मुद्दा भएमा । सीडीसीले १५ दिन भित्र एउटा स्वीकार्य समाधान प्रदान गर्नेछ, सो नभएमा प्रभावित व्यक्तिहरूले गृह मन्त्रालयमा अपील गर्न सक्छन् ।
- 3.4.2 सन् २०२१ को जनवरी-मार्चको सामाजिक सुरक्षा अनुगमन प्रतिवेदन अनुसार, सन् २०१६ पछि गुनासोहरूको अभिलेख राख्न थालिएको छ । आयोजनाले ११७ वटा गुनासो प्राप्त गरेको छ, जसमध्ये ६७ वटा पुरा भइसकेको छ, ३९ वटा (३३.३३%) सम्बोधनको प्रक्रियामा छन् र ११ वटा (९.४%) लाई आयोजनाको दायरा भन्दा बाहिरको मानिएको छ । THL द्वारा प्रदान गरिएको प्रतिवेदनले थप के कुरा भन्छ भने "[...] प्रतिवेदनको समय अवधिमा, THL ले आयोजना प्रभावित व्यक्तिहरूबाट तीन वटा गुनासोहरू संकलन गर्यो तर ती सबै आयोजनाको दायरा बाहिरका थिए ।"
- 3.4.3 गुनासोकर्ताहरूले सन् २०२० डिसेम्बर महिनामा तनहुँस्थित THL को कार्यालय र दमौलीको जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा आफ्नो गुनासोहरू पेश गरे (जसले प्रत्येक गुनासोको लागि एउटा दर्ता नम्बर प्रदान गर्यो) । यसबाहेक उनीहरू के भन्छन् भने उनीहरूले गुनासोको बारेमा LCF का एकजना सदस्यलाई मौखिक जानकारी गराए । गुनासोकर्ताहरूले जनवरी महिनामा रिसिड पाटन स्थित स्थानीय आयोजना सूचना केन्द्र र वडा कार्यालयमा आफ्नो गुनासो पेश गरे । जुन दुवैले त्यो गुनासो दर्ता गरेर दर्ता नम्बर उपलब्ध गराए । आयोजनाले अरु कुनै पनि जानकारी वा प्रतिक्रिया उपलब्ध गराएका छैनन् ।
- 3.4.4 EIP-CM लाई THL का प्रतिनिधिले उपलब्ध गराएको जानकारीअनुसार, गुनासोहरूलाई भिमादमा रहेको आयोजनाको सूचना केन्द्रद्वारा दर्ता गरिएको थियो । यद्यपि गुनासोकर्ताहरूलाई प्रभावित घरपरिवारहरूको सूचीमा समावेश नगरिएकोले गर्दा गुनासोहरूलाई त्यतिबेला थप प्रक्रियामा अगाडि बढाइएको थिएन । गुनासोकर्ताहरूलाई कुनै जवाफ प्रदान गरिएको थिएन भन्ने तथ्यबाट EIB-CM चिन्तित रहेको छ । यसबाहेक, EIB-CM लाई के लाग्छ भने जवाफको अभावले गुनासोकर्ताहरूले अर्को तहको गुनासो व्यवस्थापन संयन्त्रमा आफ्नो गुनासोलाई बढाउन र उनीहरूलाई किन आयोजना प्रभावित परिवार मानिँदैन भन्ने बारेमा जानकारी अनुरोध गर्ने कुरामा रोकेको छ । प्रभावित घरधुरीहरूको सूचीको आधारमा यी सरोकार भएका नागरिकहरूलाई प्रभावित नरहेको भनी गरिएको मूल्यांकनले र फलस्वरूप उनीहरूको गुनासो थप प्रक्रियाको लागि योग्य छैन भन्ने निर्धारणले बफर जोनको निर्धारण हुने बित्तिकै त्यो तथ्यांक अपूर्ण हुन सक्नेछ र यो सन्तुष्टजनक देखिँदैन ।³⁴
- 3.4.5 गुनासोहरूको समाधान संयन्त्रको यी गुनासोहरूको प्रक्रिया अघि बढाउने प्रभावकारिताको सम्बन्धमा EIB-CM ले व्यक्त गरेको चिन्ताको अतिरिक्त, गुनासोकर्ताहरूले आफूलाई LCF मा उचित रूपमा प्रतिनिधित्व नगरिएको र यसका सदस्यहरूमा आयोजनासँग क्षतिपूर्तिको कुरामा अझै सहमत नभएका प्रभावित व्यक्तिहरू समावेश छैनन् ।
- 3.5 आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार (पूर्व सूचित, सुसूचित र स्वतन्त्र मन्जुरी लगायत) र दलितहरूको अति संवेदनशीलताबारे उचित विचार नगरिएको आरोप
- 3.5.1 सन् २००२ बाट नेपाल सरकारले आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन (सन् २००२) को माध्यमबाट (NFDIN कानूनको रूपमा जानिएको) आदिवासी जनजातिहरूलाई आधिकारिक रूपमा र कानूनी रूपमा पहिचान गरेको छ जसले ५९ वटा भिन्न आदिवासी समूहहरूलाई सूचीकरण गरेको छ (यसमा मगर र नेवार पनि छन्)³⁵ । यी समूहहरूलाई आदिवासी जनजाति भनिनुको अर्थ तिनीहरू आफ्नै मातृभाषा, परम्परागत संस्कार तथा रीतिरिवाज, छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान, छुट्टै सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएका जाति हुन्³⁶ । २०११ को राष्ट्रिय जनगणना

³⁴ Country report Nepal in "The Indigenous World 2021":

https://iwgia.org/doclink/iwgia-book-the-indigenous-world-2021-eng/eyJ0eXAiOiJKV1QiLCJhbGciOiJIUzI1NiJ9.eyJzdWwIj0iJpd2dpYS1ib29rLXRoZS1pbmRpZ2Vub3VzLXdvcmxkLTlwMjEtZW5nliwiaWF0IjoxNjI4ODM5NjM2LjE2Mjg5MjYwMzZ9.z1CuM7PcT5CPkV0evx8ve88y6v0vmwDu_51JQ_lwAKM

³⁵ Country report Nepal in "The Indigenous World 2021": https://iwgia.org/doclink/iwgia-book-the-indigenous-world-2021-eng/eyJ0eXAiOiJKV1QiLCJhbGciOiJIUzI1NiJ9.eyJzdWwIj0iJpd2dpYS1ib29rLXRoZS1pbmRpZ2Vub3VzLXdvcmxkLTlwMjEtZW5nliwiaWF0IjoxNjI4ODM5NjM2LjE2Mjg5MjYwMzZ9.z1CuM7PcT5CPkV0evx8ve88y6v0vmwDu_51JQ_lwAKM

³⁶ <https://www.lawcommission.gov.np/en/archives/category/documents/prevaling-law/statutes-acts/national-foundation-for-upliftment-of-aadibasi-janajati-act-2058-2002>

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

अनुसार, नेपालमा आदिवासी जनजातिले कूल जनसंख्याको करिब ३६% ओगट्छन् (यद्यपि आदिवासी जनजातिहरूको संघ-संगठनहरूले यो ५०% भन्दा धेरै रहेको दाबी गर्ने गर्दछन्)। २०११ को जनगणनाले जनसंख्यालाई १२६ जाति र जातीय समूहमा सूचीकृत गरेको छ जसमा मातृभाषाको रूपमा बोलिने १२३ भाषा समेत सूचीकृत छ। नेपालको जनसंख्यामा मगरको हिस्सा ७.१% र नेवारको हिस्सा ५% रहेको छ।³⁷

- 3.5.2 गुनासोकर्ताहरूको एउटा समूहका सदस्यहरूले आफूलाई मगर र आदिवासी नेवारको रूपमा पहिचान रहेको बताउँछन्। आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानले मगरलाई लाभबाट वन्चित आदिवासी समूहको रूपमा वर्गीकृत गरेको छ भने नेवारलाई लाभ पाउने जनजाति समूहको रूपमा राखेको छ। यो वर्गीकरण सम्बन्धित जनसंख्या र साक्षरता, आवास, भूमि स्वामित्व भाषा र बसोबासका क्षेत्र लगायतका सामाजिक आर्थिक चरमा आधारित छन्। अद्यावधिक गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनाअनुसार प्रभावित आदिवासी घरधुरीमा मगरहरूको अनुपात सबभन्दा ठूलो छ।
- 3.5.3 दोस्रो समूह दलित हुन्। दलित कल्याण संघका अनुसार दलित समकालीन नेपालका कथित अछूत वर्गको रूपमा रहेका छन्। दलित भन्नाले धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक र ऐतिहासिक रूपमा उत्पीडित, बहिष्कृत र छुन नहुने भनी व्यवहार गरिने मानिसको समूहलाई जनाउँछ र उनीहरूको विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र, भाषा, संस्कृति र जातिहरूसँग सम्बन्धित छन्। राष्ट्रिय दलित आयोगका अनुसार, दलितलाई ती समुदायहरूको रूपमा परिभाषित गरिएको छ, जो जातिमा आधारित भेदभाव र छुवाछूतको अत्याचारको कारणले सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, राजनैतिक र धार्मिक क्षेत्रमा सबैभन्दा पछाडि परेका छन्, र मानवीय मर्यादा तथा सामाजिक न्यायबाट वञ्चित छन्। दलितलाई स्तरीकृत हिन्दू जाति व्यवस्था अन्तर्गत तल्लो जातको रूपमा पनि चिनिन्छ जुन ३००० वर्ष पहिले उत्पन्न भएको थियो। दलित समुदायले कुल जनसंख्याको १३% ओगटेको छ यद्यपि दलित अभियन्ताहरू २०% भन्दा बढी भएको दाबी गर्ने गर्छन् र यस अन्तर्गत २१ जातिहरू छन् [...]”³⁸।
- 3.5.4 सन् २०११ को मे महिनामा, नेपालको संसदले जातीय तथा अन्य छुवाछूत र भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन पारित गर्यो, जसले प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, मूल, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसायमा आधारित भेदभावलाई निषेध गर्दछ। मुलुकी देवानी तथा अपराध संहिता २०७४ का प्रावधानहरूले झैं यसले जातीय भेदभावको लागि सजाय तोकेको छ। नेपालको संविधान २०७२ मा पनि दलितहरूको मौलिक हकको प्रत्याभूति गरिएको छ। तर पनि उद्धृत लेखहरूको अनुसार जातीय भेदभाव र हिंसा अझै पनि भइरहेका छन्³⁹।
- 3.5.5 तसर्थ गुनासोकर्ताहरूको दुवै समूहलाई अति सम्बेदनशील समुदायसँग सम्बन्धित रहेको मानिन्छ। तनहुँ जलविद्युत आयोजना २२० केभी प्रसारण लाइन भागको लागि विकास गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनाले के भन्छ भने नेपालको सन्दर्भमा अति संवेदनशील समुदाय भनेको सामान्यतया भूमिहीन र सीमान्त किसानहरू हुन् जो निर्वाह स्तर भन्दा तल बाँचिरहेका छन्। त्यसैगरी, यी मानिसहरूको सार्वजनिक स्रोतसाधनमा कुनै पहुँच छैन वा सीमित पहुँच छ र राष्ट्रिय योजना वा नीतिमा कहिल्यै सहभागी हुँदैनन्, र निर्णय प्रक्रिया वा विकास पहलहरूमा पहुँच छैन। परिणामस्वरूप, उनीहरू गरिबीको रेखामुनि झर्ने जोखिम उच्च छ। नेपालमा गरिएका औपचारिक र अनौपचारिक अध्ययनहरूबाट के देखिन्छ भने नेपालमा अधिकांश आदिवासी जनजाति र दलितहरू अति सम्बेदनशील समूहको वर्गमा पर्दछन्⁴⁰।
- 3.5.6 EIB को लागू हुने वातावरणीय तथा सामाजिक सिद्धान्त र मापदण्डको घोषणाले यी कुरा हरू खोज्छन्: “[...] ईयूभन्दा बाहिर EIB को लगानि चाहने प्रवर्द्धकहरूले अनैच्छिक पुनर्वास, आदिवासी र अन्य संकटासन्न समूहहरूको सम्बन्धमा सामाजिक मापदण्ड अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको मूल श्रम मापदण्ड र पेशागत तथा सामुदायिक स्वास्थ्य र सुरक्षाका मापदण्ड अपनाउनु पर्छ⁴¹। [...] प्रवर्द्धकबाट विकास र कार्यान्वयन भएका सबै नीति, अभ्यास, कार्यक्रम र गतिविधिहरूले अति सम्बेदनशील समूहहरूको अधिकारमा विशेष ध्यान दिनु पर्छ [...]। अति सम्बेदनशील समूहहरूको जीविकोपार्जन विशेषगरी सामाजिक आर्थिक सन्दर्भमा हुने परिवर्तनप्रति संवेदनशील छ र यो आवश्यक सेवाहरूको उपयोग र निर्णयमा हुने सहभागितामा निर्भर छन्। जहाँ आदिवासीहरूको भूमि र स्रोतहरूको परम्परागत अधिकारहरू कुनै आयोजनाबाट प्रभावित हुन्छन्, त्यसको लागि प्रवर्द्धकले एउटा स्वीकार्य आदिवासी जनसंख्या उत्थान/विकास योजना बनाउनुपर्ने बैंकको

³⁷ <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/census/documents/Nepal/Nepal-Census-2011-Vol1.pdf>

³⁸ <https://v1.dwo.org.np/dalit.php>

³⁹ <https://www.dandc.eu/en/article/despote-legal-protections-nepals-dalits-suffer-serious-discrimination-and>
<https://www.hrw.org/world-report/2021/country-chapters/nepal>

⁴⁰ <https://www.adb.org/projects/documents/nep-43281-013-remdp-0> मा उपलब्ध छ।

⁴¹ कथन 50

शर्त रहन्छ । यो योजनाले आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्रका सिद्धान्तहरू प्रतिबिम्बित गर्नु पर्छ, र यसमा कुनै पनि स्थानान्तरणको लागि पूर्वसूचित, सुसूचित र स्वतन्त्र मन्जुरी समेत रहनुपर्छ⁴²।"

- 3.5.7 EIB-CM ले के नोट गर्दछ भने खण्ड ३.१ (सूचना र सहभागिताको अभावको आरोप) मा उल्लिखित मुद्दाहरूलाई हेर्दा, सम्बोधन प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिको विशिष्ट अधिकार र गुनासोकर्ताहरूको दुवै समूहको जोखिम कुनै पनि पक्षलाई परियोजनाको तैयारी र कार्यान्वयनका क्रममा उचित रूपमा समीक्षा गरिएको देखिँदैन ।

3.6 उत्खनन गतिविधि सम्बन्धी थप आरोप

- 3.6.1 एउटा अतिरिक्त चिन्ताको रूपमा नदीको किनारमा र गुनासोकर्ताहरूको परम्परागत जग्गामा उत्खनन गतिविधिहरू कार्यलाई (हुङ्गा उत्खनन) गुनासोकर्ता र तिनका सल्लाहकारहरूद्वारा उल्लेख गरिएको थियो । गुनासोकर्ताहरूसँग यी गतिविधिहरू शुरू गर्नुभन्दा पहिले परामर्श गरिएको वा क्षतिपूर्ति दिइएको थिएन । उत्खननले उक्त क्षेत्रको भूमिमा प्रभाव पार्दैछ र जग्गाको गुणस्तर बिगाउँदैछ भन्ने आरोप छजुन भूमिलाई गुनासो ,कर्ताहरूले चरन र कृषि गतिविधिहरूको लागि प्रयोग गर्दछन् ।
- 3.6.2 यी उत्खनन गतिविधिहरू सीधा आयोजनासँग जोडिएको जस्तो देखिँदैन र, THL को भनाइअनुसार, आयोजनाद्वारा वा आयोजनाको लागि गरिएको छैन ।
- 3.6.3 यी मध्येका केही गतिविधिहरू अवैध रूपमा भइरहेको हुनसक्ने देखिन्छ भने स्थानीय निकायले पनि निजी व्यवसायहरूलाई आयोजना क्षेत्रभित्रका स्थानहरूमा उत्खनन गर्ने अधिकार जारी गरेको देखियो । THL ले एउटा अनुगमन समितिलाई स्थितिको मूल्यांकन गर्न र सुधारात्मक उपायहरूको सिफारिश गर्नको लागि अनुरोध गरेको छ । यसले जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई पनि यस क्षेत्रमा हुने यस्ता गतिविधिहरू बन्द गराउनको लागि अनुरोध गरिरहेको छ; र उत्खनन गतिविधिहरूको समस्या र गुनासोकर्ताहरूमा तिनबाट पर्ने प्रभावलाई सम्बोधन स्थानीय प्रशासनसँग एउटा उच्चस्तरीय बैठक गर्न समुदायहरूलाई संयुक्त आह्वानको लागि प्रस्ताव गरेको छ ।
- 3.6.4 THL ले उत्खनन गतिविधि भइरहेको देखिएका अतिरिक्त साइटहरूको छानबिन अध्ययन गर्ने र सबभन्दा राम्रोसँग कसरी अघि बढ्ने भन्ने निर्धारण गर्न सरकार एवम् स्थानीय निकायसँग काम गरिरहने प्रतिबद्धता गरेको छ ।
- 3.6.5 EIB-CM ले के थाहा पाएको छ भने उत्खनन गतिविधिहरू आंशिक रूपमा सरकारी स्वामित्वमा रहेको ,आंशिक रूपमा टीएचएलको स्वामित्वमा रकेको र क्षतिपूर्ति स्वीकार नगरेको एक व्यक्तिको स्वामित्वमा भूमिमा भइरहेको देखिन्छ । यदि यी गतिविधिहरू THL द्वारा अधिग्रहण गरिएको जग्गामा गरिएका छन् भने त्यसमा अपडेट गरिएको पुनर्वास तथा आदिवासी जनजाति योजनाले के भनेको छ भने प्रभावित घरपरिवारहरू जग्गा पूर्ण रूपमा आयोजनाले प्रयोग गर्न नथालेसम्म जग्गा खेती गर्ने कार्य जारी राख्न सक्छन्, तर सोही समयमा उत्खनन गतिविधिहरू सहन गर्ने कुरा भने यस्तो प्रतिबद्धताको विपरित देखिन्छ । तसर्थ EIB-CM ले उत्खनन गतिविधिहरूको समस्या सम्बोधन गर्ने सम्बन्धमा THL को कार्य र प्रतिबद्धता र तिनले गरेका उच्चस्तरीय बैठकको प्रस्तावको साथै निरन्तर एवम् अर्थ पूर्ण सरोकारवाला सहभागिताको माध्यमबाट प्रभावित समूहहरूलाई यी गतिविधिहरूको बारेमा सूचना तथा जानकारीको प्रभावकारी प्रवाह कार्यलाई स्वागत गर्छ ।
- 3.6.6 EIB-CM ले यस परिस्थिति बारेको आफ्नो बुझाइलाई प्रमाणित गर्न थप जानकारी (अनुगमन समितिको क्षेत्रीय भ्रमणको क्रममा भएका निष्कर्षहरूको प्रतिवेदन) अनुरोध गर्यो ।

EIB समूह गुनासो सुनुवाई संयन्त्र – प्रारम्भिक मूल्यांकन प्रतिवेदन

4 आगामी कार्यदिशा

- 4.1.1 बफर जोनको परिभाषामा आयोजनाको निर्णय विचाराधीन रहेको अवस्थामा, आगामी कार्यदिशामा छलफलको लागि सम्बन्धित पक्षहरूसँग अर्थपूर्ण हिसाबले सहभागी हुन र यो गुनासोमा कसरी अघि बढ्ने भन्नेमा निर्णय सहित यो प्रतिवेदनको निष्कर्ष निकाल्न पर्याप्त जानकारी रहेको छ भन्ने EIB-CM लाई लाग्दैन। त्यहाँ कुनै पनि बफर जोन हुनेछ वा छैन भन्ने सम्बन्धी निर्णय यसको अन्तिम डिजाइन र गुनासोकर्ताहरू एवं वृहत परियोजनाका लागि यसका प्रभावहरू सम्बन्धी जानकारी सरोकारवालाहरूसँग आगामी कार्यदिशाको सम्बन्धमा हुने पूर्व सूचित, सुसूचित र पारदर्शी छलफल आवश्यक छ। यदि बफर जोन बनाउनको लागि अतिरिक्त जग्गा अधिग्रहण गर्न आवश्यक छ भने, खण्ड 3.2.7 मा उल्लिखित सर्वेक्षणहरू (सामाजिक आर्थिक घरधुरी सर्वेक्षण लगायत) गर्नुपर्ने हुन्छ। EIB-CM को मान्यता अनुसार प्रभावित घरधुरीहरूको सम्बन्धमा तत्काल आवश्यक विस्तृत जानकारी सहितको बफर जोनको अन्तिम डिजाइनमा हुने अध्ययन र निर्णयले कम्तिमा आंशिकरूपमा आयोजनाको नकारात्मक प्रभावहरूको थप अनुसन्धानको लागि गुनासोकर्ताहरूले गरेको एउटा मूल अनुरोधलाई पूरा गर्दछ।
- 4.1.2 माथि उल्लेख गरिए जस्तै, कोभिड-१९ महामारीको दुर्भाग्यपूर्ण परिस्थितिका कारण भ्रमणमाथि लगाइएका बन्देजहरूका कारण EIB-CM हालसम्म नेपाल गई गुनासाकर्ताहरू, परियोजनाका सम्बन्धित व्यक्तिहरू र अन्य सरोकारवालाहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा भेट्न सकिराखेको छैन। स्थानीय सहजकर्ता र अनुवादकको सहयोगमा, EIB-CM सरोकारवालाहरूसँग निकट सम्पर्कमा रहनेछ र अधिल्लो अनुच्छेदमा वर्णन गरिएका जानकारी र अध्ययन प्राप्त भएपछि उनीहरूसँग उपयुक्त आगामी कार्यदिशामा छलफल गर्नेछ। (अनुपालन समीक्षा वा एउटा परस्पर सहयोगी समाधानको रूपमा)। EIB-CM ले महामारीका कारण आन्तरिक र बाह्य भ्रमणमाथिको बन्देज खुल्ना साथै नेपालमा फिल्ड भ्रमण गर्नेछ।
- 4.1.3 यी छलफलहरूको आधारमा, EIB-CM ले त्यसपछि फेब्रुअरी २०२२ सम्म गर्नुपर्ने कामहरूका बारेमा उचित निर्णय लिने प्रयास गर्नेछ।